

SOVYET-TÜRK İLİŞKİLERİNDE ERMENİSTAN'LA AZERBAYCAN ARASINDAKİ TOPRAK İHTİLAFI (1920)

II.Bölüm

1920 yılı Eylül ayının sonunda Ermeni-Türk savaşının başlamasından ve Türk birliklerinin Sarıkamış-Şahtahtı demiryolunu ele geçirmesinden sonra, Çiçerin Legran'a, Türk birliklerinin planlanan transit hattını geçinceye kadar çatışmaya müdahale edilmemesi için çağrıda bulundu¹. Ancak, Türk birliklerinin hatta Ermenistan'ın derinliklerine aktif bir şekilde yürümesinden sonra da Moskova, taraflara onun arabuluculuğunu kabul etmeleri çağrısıyla sınırlı kalarak askeri müdahaleye cesaret etmedi. Bu zaman, Bolşeviklerin dikkati Batı cephesine odaklanmıştı. Öte yandan, Türklerin saldırılarının İtilaf'ı işgale tetikleyebileceğinden endişelenen Moskova, Azerbaycan sınırlarını, özellikle de Bakü civarını güçlendirmeyi tercih etti. Sovyet yönetimi, askeri güç yetersizliğinin ve uluslar arası mevcut durum sonucu, Azerbaycan-Türk birlikleri tarafından ele geçirilen Bakü'de Bolşeviklerin hakimiyeti kaybettiği 15 Eylül 1918 yılı olaylarının tekrarlanmasına müsaade edemezdi. Ermenistan Dışişleri Bakanı A.Ogancanyan'ın 20 Ekim 1920 yılında Sovyet Rusyası Dışişleri Halk Komiserliğine gönderdiği telgrafta, Ermeni tarafı Moskova'yı, RSFSC'nin Türk milli güçlerine gönderdiği

askeri mühimmatın bir kısmının Türk askeri komutanlık tarafından Ermenistan'a karşı kullanılmasıyla suçladı. Bu nedenle, Ermeni hükümeti Moskova'ya, Türkiye'ye silah göndermeyi durdurması için çağrıda bulundu². 1920 yılı 24 Ekim tarihli telgrafta Legran Çiçerin'e Ermenistan'ın koşullarını bildirdi. Ermenistan, RSFSC'ye, Türkiye'ye geçmek için transit ve iletişimi sağlamayı kabul ediyordu. Karabağ'dan vazgeçmeleri karşılığında Zengezur ve Nahçıvan'ın derhal onlara verilmesini Ermeniler kesin şart olarak ileri sürmekteydi. Bu durumda, Legran Çiçerin'den, gereksiz endişeye neden olmamak için, kendisi Bakü'ye gelmeden Azerbaycan yönetimine bu koşullardan bahsetmemesini istedi³. Birkaç gün sonra bu koşullar, 28 Ekim'de B.Legran ve Ermenistan hükümeti arasında imzalanan gelecek anlaşmanın protokolüne yansıdı, bu protokole göre, Rusya temsilcisi Azerbaycan ve Türkiye adına, onların Ermenistan'la olan sınırları konusunu çözecekti. Protokol gereğince, RSFSC ve Azerbaycan SSC hükümetleri Ermenistan'ın tartışmalı bölgeler – Nahçıvan ve Zengezur ilçeleri - üzerindeki değişmez haklarını tanımalı ve bu bölgelerden RSFSC ve Azerbaycan SSC

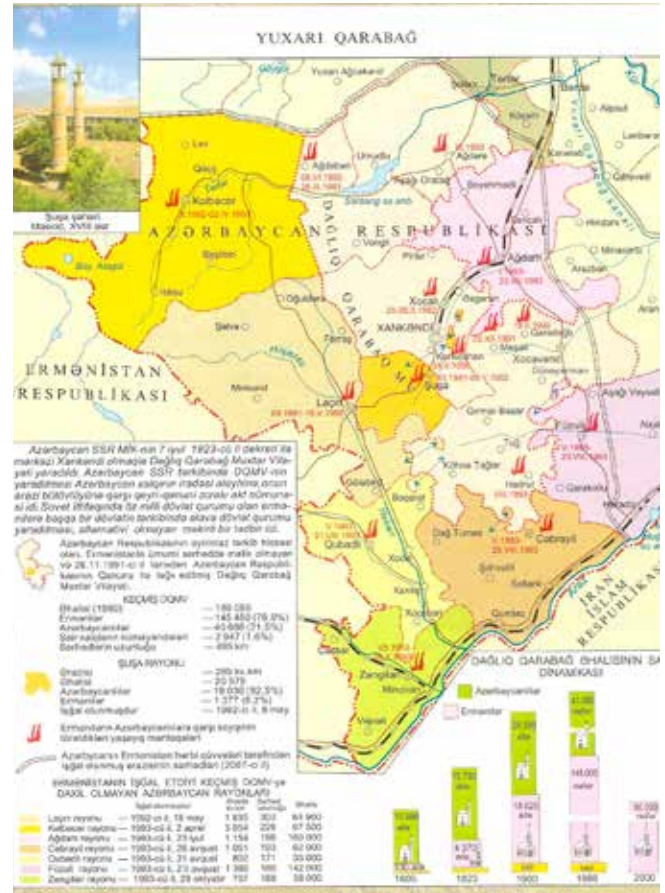
1. РГАСПИ, Ф. 64, оп. 1, д. 21. лл. 283-284.

2. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий / Ред. и сост. профессор Ю.Г. Барсегов. В 2 т., М., 2003, Т. 2, ч. 1, с.191-192.

3. РГАСПИ, Ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 188.

Dağlık Karabağ'ın bölgeleri

komutasındaki tüm askeri birlikleri geri çekmeliydi. Bunun karşılığında, Ermenistan Cumhuriyeti kayıtsız şartsız Karabağ üzerindeki tüm iddialarından vazgeçmeliydi. Ermenistan ve Türkiye arasındaki sınırlara gelince ise, Türkiye'ye, birliklerini 1914 yılı Rus-Türk sınırlarına çekmesi, aynı zamanda, Brest-Litovsk Antlaşması ve Batum Antlaşmasından vazgeçmesi önerildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine aynı zamanda, SFSC ve Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki barış antlaşması ile belirlenen sınırlar içinde Ermenistan Cumhuriyetinin bağımsızlığını kayıtsız şartsız tanınması da önerildi⁴. U koşullarla Moskova aslında Türk Ermenistan'ı konusunu tekrar canlandırmaya çalışıyordu. Bu fikir, gelecekteki anlaşmanın protokolüne eklenen 17 maddeden oluşan tasarıda de doğrulandı. Söz konusu tasarinin 1.fikrasında göre, "RSFSC, Türk Ermenistan'ının bölgelerinin Ermenistan Cumhuriyetine birleştirilmesini haklı buluyor ve belirtilmiş alanların ve ya onların bir kısmının fiilen Ermenistan'a birleştirilmesi amacıyla müttefik devletlere dostane yardımda bulunmaya hazır". Tasarinin 4.fikrasın, RSFSC tarafından tanınması söz konusu olan Ermenistan'ın ortak sınırları da yansdı⁵. Ancak protokolden farklı olarak tasarıda, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki tartışmalı Karabağ, Zengezur ve Nahçıvan'ın devlet aidiyetinin, doğrudan anlaşmanın sağlanamaması durumunda referandum yoluyla belirleneceği özellikle öngörülüyordu. Böylece, Bolşevik yönetim toprak sorunlarının çözümü için çeşitli seçenekleri ele almaktaydı. Anlaşma tasarisinin 14 fıkradan oluşan ilavesine göre, Ermenistan, Türkiye'ye demiryolu ile askeri birlik ve silah gönderilmesi için ve bunların kendisine karşı kullanılmayacağı koşuluyla, transit geçişi sağlamayı üstlendi⁶. 1920 yılı 1 Kasım tarihli telgrafta B.Legran G.Çiçerin'i Ermenistan'la imzalanan protokolle ilgili bilgi verdi. Legran, "anlaşmanın kabul edilebilir ve İtilaf'ın Ermenistan'ı kendi aletine çevirme

çabalarını felç etmek ve Ermenistan tarafından işgal edilen stratejik bölgede bizim etkili olmamızı sağlayarak Güney Kafkasya'da konumumuzu güçlendirmeye gerçek bir fırsat sunduğunu" emin bir şekilde bildirdi. Ayrıca, Legran "sağlam bir tavır almamız durumunda Azerbaycan'ı istenilen karar için ikna etmemiz mümkün olacaktır" düşüncesindeydi⁷. Ancak, anlaşmanın uygulanması durumunda Ankara ve Moskova hükümetleri arasında büyük bir nifak sokulacağı açıktı. Bu nedenle, Legran'ın bu girişimine Bakü'den ilk tepki geldi. Azerbaycan Komünist (b) Partisi Siyasi Bürosu ve Rusya Komünist (b) Partisi Merkez Komitesinin Kafkasya Bürosunun, İ.Stalin, G.Orconikizde, S.Ter-Gabrielyan'ın yanı sıra, Legran'ın da katılımıyla 4 Kasım 1920 yılında Bakü'de düzenlenen or-

4. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, с.200.
5. Там же,с. 201-204.
6. Там же, с.205-207.
7. РГАСПИ, Ф. 64, оп. 1, д. 21, л. 196-197.

1918-1920 yılları Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bir parçası olan Karabağ eyaleti

tak toplantısında, Erivan'da yapılan müzakerelerin sonucu ele alındıktan sonra aşağıdaki karar kabul edildi: "Anlaşmanın fıkrasında Nahçıvan ve Zengezur'un Ermenistan'a verilmesi önerisi ne siyasi, ne de stratejik açıdan faydalı değil, bu başka bir imkan kalmayınca gerçekleştirilir". Aynı toplantıda N.Nerimanov, Siyasi Büronun "görüş gerekçesini" hazırlamak, ancak anlaşmaya ilişkin nihai kararın, Stalin'in bu konuyu Rusya Komünist (b) Partisi Merkezi Komitesi ile görüşmeden önce alınmaması konusunda görevlendirildi⁸. 5 Kasım 1920 yılında Stalin ve Orconikidze tarafından imzalanan ve Çiçerin'e gönderilen mektupta, her ikisi de, "Tasarının derhal imzalanmasının mümkün olmadığını ve ayrıntılı incelenme ve

önemli değişiklikler gerektirdiğini" düşünüyordu⁹. Aynı gün, Stalin Lenin'e gönderdiği telgrafta Moskova'ya tekrar uyarıyordu: "Türkiye'de kapsamlı bir istihbarat yapılmadan ve durumu açıklığa kavuşturmadan, Müslüman nüfusu olan ve bizi Türkiye ile çatışmaya sürükleyen önemli stratejik bölgenin verilmesine ilişkin bölgenin Ermenistan'a, daha doğrusu, İtilaf'a verilmesine ilişkin anlaşmanın Ermenistan'la imzalanmaması gerekir. Ermenistan için avantaj sağlayacak barış istiyormuşuz gibi yaparak onunla anlaşmayı geciktirmemiz gerekir, sonrasına ise bakarız"¹⁰. Moskova ile yapılan görüşmeler sonucuna, tartışmalı bölgeler konusunun ele alındığı Azerbaycan Komünist (b) Partisi Merkez Komitesi, Azerbay-

8. АПДУДПАР, Ф.1, оп.1, д.22, л.17,19.

9. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, с.215.

10. Там же, с.217.

can Komünist (b) Partisi akü Komitesi, Azerbaycan Revizyon Komitesi ve Bakü İcra Komitesinin ortak toplantısına konuşma yapan İ.Stalin şunları söyleyecekti: "Eğer Zengezur Vadisi ve Nahçıvan'ın kime ait olduğunu bilmek istiyorlarsa, onları Ermenistan'ın mevcut hükümetine vermek olmaz, Sovyetleştikten sonra bu mümkün olacaktır"¹¹. Stalin'in konuşmasına, aynı zamanda B.Legran'ın mektuplarına bakıldığında, Nahçıvan ve Ermenistan'ın Ermenistan'a verilmesi planı, onun Sovyetleşmesinden çok önce Moskovada üst düzey Bolşevik yöneticiler tarafından hazırlandığı anlaşılmaktadır. Kars'ın Türk birlikleri tarafından ele geçirilmesi ve onların Aleksandropol'a (Gümrü) yaklaşması, Bolşevik yönetimini Erme-

nistan'daki diplomatik çabalarını askeri hamle ile tamamlamaya mecbur etti. 7 Kasım 1920 yılında, o zaman Bakü'de bulunan Legran'la doğrudan telefon görüşmesi yapan Çiçerin, Stalin'e şunu iletmesini rica etti: "Diğer cephelerde konumumuzun iyileşmesinden dolayı, Kafkasya'da daha aktif olmamıza artık itiraz etmiyor. Ermeni hükümetinin ize müracaatı, asgari ve azami şartlar ileri sürerek bizi müdahale etmeye zorluyor"¹². Aynı zamanda, Çiçerin, Legran'ın katılımıyla hazırlanan anlaşma taslağının Türklerin saldırısı nedeniyle zamanının geçtiğini ve bu saldırıyı sadece arabuluculukla durdurulabileceğini düşünüyordu¹³. Böylece, Ermenistan'ın Sovyetleşme süreci belirleyici safhaya girdi. Aynı zamanda, RSFSR Dı-

XX yüzyılın 30'lu yıllarında Karabağ Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak.

11. АПДУДПАРФ.1, оп.1, д.14, л.19.

12. РГАСПИ, Ф, 64, оп. 1, д. 21, л. 216.

13. РГАСПИ, Ф, 64, оп. 1, д. 21, л. 207.

1989 yılı verilerine göre Dağlık Karabağ'da demografik durum

şişleri Halk Komiserliği, P.Mdivani, C.Korkmasov ve B.Şah-tahtinck'i'ye, Türkiye ile Ermenistan arasında askeri operasyonların durdurulması konusunda Türk Milli hükümeti ile görüşmeler yapılması ve anlaşma sağlanması için yetki verdi¹⁴. V.Lenin ve G.Çiçerin'e gönderdiği 8 Kasım tarihli telgrafında İ.Stalin askeri birliklerin derhal Ermeni sınırlarına doğru yürütmeyi ve Erivan'a girmeyi öneriyor¹⁵. 9 Kasım 1920 yılında Çiçerin Stalin'e, Ermenistan ve Türkiye ile ilişkiler konusunda kendi görüşlerini gönderdi. Özellikle Çiçerin, Ermeni-Türk ihtilafında Rusya'nın arabuluculuğunun üç temel şartlarını açıkladı: 1. Ermenistan üzerinden mal, silah ve hatta askeri birliklerin geçişi için serbest transiti elde edilmeli ve bu da, Ermenistan'ı Türk saldırısından korumak ihtiyacıyla izah edilebilir. 2. Ermenistan İtilaf ile ilişkileri kesiyor. 3. Ermenistan Sevr

Antlaşması'nı reddediyor. Çiçerin, Zengezur ve Nahçıvan'ın Ermenistan'a verilmesinin zamansız olduğunu düşünüyordu. Çiçerin Türk Ermenistan'ı konusuna da değinerek, Moskova'nın Türklerden 1914 yılı sınırlarına geri dönmelerini talep etmediğini ve hatta onlardan, yakın zamanda işgal edilen Kars'tan birliklerini geri çekmeyi istemenin de imkansız olduğunu düşündüğünü kaydetti. Bu konular, karma komisyon tarafından ele alınmıyordu. Çiçerin'e göre, en çok karmaşık olan Türk Ermenistan'ı konusuydu, çünkü onun Rus Ermenistan'ı ile ortak sınırları ulunmamaktaydı. Çiçerin yazıyordu: "Onların arasında, tamamen Müslüman nüfustan oluşan Beyazıt ilçesi yerleşiyor. Bu nedenle, Taşnaklar, Müslümanları katlederek ilçeyi onlardan temizlemeye çalışıyordu". Gördüğümüz gibi, Türk birliklerinin başarılı hücumları karşısında Çiçerin, Türklerden Muş ve Bitlis'in Ermenistan'a verilmesi için eski taleplerini geçici olarak unutmak zorunda kaldı. Şimdi onu, hangi birliklerin – Bolşevik ve ya Türk – Erivan'a ilk gireceği ve Taşnak hükümetinin devrilmesini rapor edecek konusu daha çok kaygılandırmaktaydı. Çiçerin'in sonucuna göre sadece "Ermenistan'ın Sovyetleşmesi konuyu değiştirebilecek ve Ermeni-Müslüman ilişkilerini tamamen başka bir yola koymaya olanak sağlayacaktı. Bizce öyle bir durum, Kafkas Sovyet Cumhuriyetlerini tek Cumhuriyet haline getirmek konusunu gündeme getirmek mümkün olacaktır. Etnografik dağılıklık Ermenistan'da olduğu gibi Azerbaycan'da da çok büyüktür ki, bu da, her bir bölgenin milli azınlıklarının haklarının devamlı ve her yerde sağlanması, sorunun tek çözümü olarak görünmektedir. Sovyetleşmiş Ermenistan'a karşı tutumumuz Taşnaklara karşı tutumumuza taban tabana zıt olacaktır. Türkler ister istemez, Sovyet Ermenistan'ına Taşnak Ermenistan'ından tamamen farklı bakacaktır"¹⁶. Bununla da Çiçerin, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki sınır anlaşmazlıklarını, onları federasyon olarak birleştirme yoluyla çözmeyi ve çatışmanın

14. РГАСПИ, Ф, 64, оп. 1, д. 21, л. 314.

15. РГАСПИ, Ф, 64, оп. 1, д. 21, л. 220.

16. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, с.230-231

sona ermesinden sonra ise milli azınlıklara özerklik verilmesini öneriyordu. Legran'ın 20 Kasım 1920 yılında G. Çiçerin'e gönderdiği telgraftan görüldüğü gibi, Rusya'nın arabuluculuk önerisine Türkler kaçamaklı bir şekilde yaklaşıyor, Taşnaklar ise, Bolşeviklerin olası askeri müdahalesi durumunda iktidarı kaybedeceklerinden korkuyorlardı. Taşnak hükümeti üyeleri, hatta taviz verme yoluyla bile doğrudan Türklerle anlaşma imzalamaya hazırdı¹⁷. 28 Kasım 1920 yılında Aleksandropol'da, TBMM temsilcileri ile Ermenistan hükümeti arasındaki müzakerelerde RSFSC'nin yetkili temsilcisi B. Şahtahtinskiy ile yaptığı konuşmada TBMM hükümetinin Doğu cephesi komutanı Kazım Karabekir, Türklerin Ermenistan'ın içlerine ilerlemesi ve Türk komutanlığının Bolşeviklerin arabuluculuğunu reddetmesi sebeplerini açık bir şekilde ifade etti. Kazım Karabekir şunları belirtti: "...Sovyet Rusya'sına herkesten daha iyi malumdur ki, Rus devrimine ilk görüş belirten Türkler olmuştur, daha sonra onlar, Rusya'nın Azerbaycan üzerinden devrimci Türkiye ile kuracağı ümidiyle Azerbaycan'da darbeye katkıda bulundular, ancak Rusya devrimci Türkiye ile herhangi bir irtibat kurmak için hiçbir şey yapmadı. Daha sonra Rusya Türkiye'ye, İtilaf'ın en samimi müttefiki olan Ermenistan'a saldırmak fikrinden vazgeçmesini önerdi. İtilaf ile mücadelemizde Ermenistan'ın devamlı sırtımızdan vurmalarına rağmen, Rusya'yı memnun etmek amacıyla imtina etmeye karar verdik. Tüm bunlardan sonra Sovyet Rusya'sı, Anadolu'nun bazı bölgelerini Ermenistan'a vermeyi bizden talep etti. Rusya açık şekilde işe zarar verecek, Türkiye ve Azerbaycan sayesinde Ermeniler olmadan gerici Büyük Ermenistan'ı kurmak istiyordu. Ve nihayet, Rusya, Nahçıvan bölgesini Ermenistan'a verdi. Bu, Türklerin Rusya ile bağlantı kurduğu tek koridordur. Rusya'nın bu adımıyla, Türk devriminin liderleri, Rusya'nın

herhangi bir desteğine inancını kaybeden Türk toplumu karşısında çaresiz kalmıştı. Öte yandan, Azerbaycan'da işlenen olağanüstü dehşet haberleri gelmeye başlamıştı. Aynı zamanda, Ermeni birlikleri Oltu bölgesine saldırarak, oradaki Müslümanların katliamına başladı. Sabrı tükenmiş Türk halkı, Taşnakların derhal cezalandırılmasını istiyordu"¹⁸.

Ankara'nın İtilaf'la gizli anlaşması olduğundan şüphelenen ve tüm Ermenistan'ı işgal ederek Azerbaycan'a girmeye çalışan Moskova, Türk askeri varlığının genişlemesi bakımından onu tamamen kaybetmemek için askeri müdahalenin zamanı geldiğini anladı. G.Orconikidze'nin İ.Stalin tarafından desteklenen teklifine göre, Bolşevikler Ermeni tamponu oluşturarak, Türkiye ve Azerbaycan'ı gelecekte doğrudan sınırlarından mahrum etmek için onların arasına¹⁹, askeri yolla nifak sokmaya karar verdi.

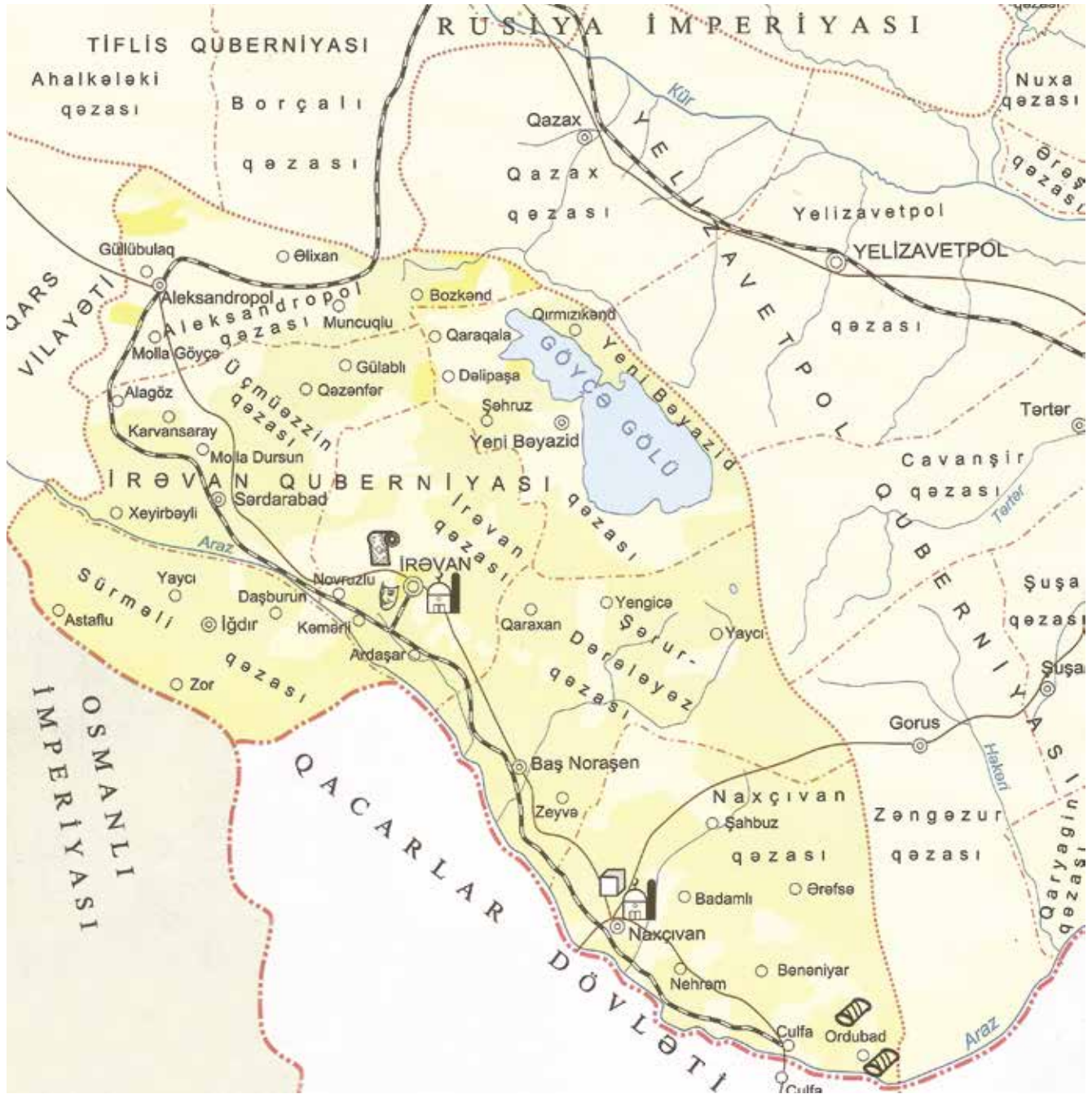
Bu planın gerçek uygulanması Ermenistan'ın 1920 yılı Kasım sonunda Sovyetleşmesinden sonra, onun topraklarının Ankara hükümeti ve Sovyet Rusya'sı birlikleri tarafından işgali sonucunda başladı. Ermenistan'ın Sovyetleşmesi, Ermenistan ile Azerbaycan arasında iki yıl boyunca süren kanlı toprak çatışmasına son koydu. 2 Aralık 1920 yılında Ermenistan aynı anda Sovyet Rusya'sı ve Kemalist Türkiye'si ile anlaşma imzaladı. Sovyet Rusya'sı ile imzalanan anlaşmanın 3.paragrafına göre Ermenistan topraklarına eski Revan guberniyasının tüm ilçeleri (Ermenistan'ın kontrolünde olmayan Nahçıvan, Şerur-Derelegöz de dahil olmak üzere), Kars ve Zengezur ilinin bir kısmı, Kazah ilçelerinin bir kısmı, aynı zamanda, Tiflis guberniyasının 23 Ekim 1920 yılına kadar Ermenistan hükümetine bağlı olan kısımları dahil edildi²⁰. Erivan anlaşması, Bakü Konseyinin ünlü 1 Aralık 1920 yılı bildirisinden sonra imzalandı ve toprak konusunda

17. РГАСПИ, Ф. 64. оп. 1, д. 21, л. 242.

18. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, с.261.

19. Там же, с.251.

20. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. Сборник документов / Под ред. А. Н. Мнацаканяна. Ереван, 1957,с.441.

bu bildirinin Nahçıvan'ın (Revan guberniyası dahilinde) Zengezur'un Ermenistan'a verilmesine ilişkin hükmüne atıfta bulundu²¹. Diğer taraftan, Erivan anlaşması, Karabağ'ın Ermenistan'a dâhil edilmemesini kanıtlayan bir belge oldu. Türkiye'nin Ankara hükümeti ile imzalanan Gümrü (Aleksandropol) Antlaşmasının 2.paragrafına

göre, Revan guberniyasının bir kısmı, yani Türk askeri birliklerinin kontrolü altında bulunan Nahçıvan, Şerur ve Şahtahtı Türkiye'nin himayesi altına geçti. Bu topraklarda plebisitle, hangi şekil alacağına bağlı olmayarak Ermenistan'ın müdahale etme hakkından mahrum edilmesi koşuluyla özel bir yönetim oluşturulacaktı²². Aslında, her

21. АПДУДПАР, Ф.276, оп.3, д.87, л.224-225.

22. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении, с.408-411.

iki antlaşmayı Ermenistan'ın Taşnak hükümeti üyeleri imzaladı. Rusya ile anlaşmanın altında Harbiye Bakanı Drastamat (Dro) Kanayan (daha sonra Sovyet Ermenistan'ının Revizyon Komitesi üyesi olan) ve hükümet üyesi Terteryan'ın imzası, Türkiye ile olan anlaşmanın altında ise eski Başbakan A.Khatisov'un imzası bulunuyordu. Daha sonra Sovyet Ermenistan'ının Gümrü anlaşmasını tanımasına rağmen mevcut statükoyu hesaba katmak zo-

runda kaldı. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Revan guberniyasının tartışmalı topraklar konusu nihai olarak, eski guberniyanın topraklarının Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasında bölünmesini resmileştiren Moskova (Mart 1921 yılı) ve Kars (Ekim 1921 yılı) Konferanslarının kararları esasında düzene koyuldu. ❁

XIX yüzyılın ortalarında Karabağ toprakları

